

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

RUS DİLİNİN PAREMİO-FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİNDƏ TƏSDİQ-İNKAR KATEQORİYASININ ROLU

İxtisas: 5707.01 – Slavyan dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Afət Tofiq qızı Həşimi**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlyas Həmidulla oğlu Həmidov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Qalina Dmitriyevna Udalıx

filologiya elmləri doktoru, professor
Mikayıl Məhəmməd oğlu Cəfərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zahir Vahid oğlu Əsədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Təvəkkül Hadı oğlu Şükürbəyli

IŞIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. İnkarnın ontoloji (neqasiya) və xüsusilə də təsdiq/inkarnın məntiqi-qrammatik kateqoriyası (TİK) məsələləri qədim dövrlərdən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu məsələlər müxtəlif semantik-semiotik, formal-qrammatik, məntiqi-fəlsəfi, linqvokoqnitiv və digər nəzəri məktəblərin və elmi paradigmalarnın inkişafı ilə şərtlənən bu kateqoriyanın dərkinin yeni-yeni aspektlərinin üzə çıxdığı bu gün də aktuallığını itirməmişdir.

İnkarnın konseptual anlayışının və onun sifət linqvistik korrelyatının – təsdiq/inkarn kateqoriyalarının çoxtəbəqəliliyini sübut etməyə o qədər də ehtiyac yoxdur: bu sahədə mövcud olan elmi ədəbiyyatı təhlil etmək kifayətdir ki, bu da alimlər tərəfindən bu sahədə nə qədər işlər görüldüyünü və hansı məsələlərin hələ də öz nəzəri cəhətdən daha sistemli dərək edilməsini tələb edir.

Dildə konseptual neqasiya məkanı və təsdiq/inkarn dil kateqoriyasının fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin intensiv tədqiqinə baxmayaraq, hələ də ümumi qəbul edilmiş həllini tapmayan bir sıra problemlili müddəalar tam araşdırılmamışdır:

a) bəzi terminoloji işarələr elmi sabitliyi ilə fərqlənmir, obyektiv variant və müxtəlif təfsirlərə yol verir və bu, ümumiyyətlə, neqasiyanın qnoseoloji anlayış kimi və xüsusilə məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi təfsir aspektlərinin yerini dəyişməsinə şərait yaradır;

b) müxtəlif səviyyələrin dil vahidlərində – söz-leksemdə, müxtəlif dərəcəli cümlələrdə (sadə, mürəkkəb), söz birləşməsində inkarnın semantik-qrammatik çəkisi sona qədər müəyyən edilmir. Nominativ vahidlərdə (sözlər, söz birləşmələri, nominativ quruluşun frazeoloji vahidləri) və predikativ konstruksiyalarda (predikativ quruluşun frazeoloji vahidləri də daxil olmaqla) neqasiyanın məntiqi-qrammatik təbiəti (neqativ mənə) məsələsi öz sistemli və ardıcıl işıqlandırılmasını tələb edən araşdırılmamış məsələlərdən biridir.

c) mono- və polineqativliyin – ümumiyyətlə, bu və ya digər dil ilə xarakterizə olunan dilin əsas vahidinin əlamətinin sərhədləri tamamilə aydın müəyyənləşdirilməmişdir, baxmayaraq ki, qeyd olunan əlamət təkcə cümlə vahidlərinin qrammatik

strukturlaşdırılması prinsiplərinin deyil, həm də milli-kulturoloji semantikanın təqdimatı baxımından onların linqvokoqnitiv imkanlarının (tədqiqatçılar diqqətini buna cəlb etmələr) göstəricisidir;

ç) inkarın implisit/eksplisit məsələsinin, habelə gücləndirilmiş və dəfələrlə inkarla bağlı məsələnin həllində qeyri-müəyyənliklər çoxdur;

d) təəssüf ki, sintaktik nəzəriyyədə razılıq/narazılıq kateqoriyasını TİK ilə əlaqələndirmək olar ki, belə cəhdlər edən müəlliflər, fikrimizcə, sistem səviyyəsində uyğun olmayan kateqoriyaların eyniliyi ilə az qala yekdildirlər. Razılıq/narazılıq – nitq fəaliyyətinin, nitq aktının faktıdır və o, kateqoriyal dil fenomeninin məcburi, sabit sistem xüsusiyyətlərinə malik deyil;

e) neqasiya anlayışının TİK ilə ixtiyari bərabərləşdirilməsi faktı da optimal görünür: sonuncu, ilk növbədə, predikativ vahidlər məkanında semantik-qurucu amil olması ilə semantik neqasiya sahəsinə qarşı qoyulur, neqasiya isə mənfi semantik əlamət kimi nominativ vahidlərin – leksemlərin, söz formalarının, söz birləşmələrinin bütün korpusuna xasdır; söz, nə qədər əhəmiyyətli bir vahid olsa da, yalnız propozisiya (predikativ) məzmun səviyyəsində təzahür edən, “dilə çevrilən” “doğru/yalan” qnoseoloji dioxotomiyasını təqdim edə bilməz: “bəli/xeyr assertiv morfemi” (H.Vaynrix) yalnız predikativ vahidlərdə fəaliyyət göstərə bilər.

ə) bu və ya digər səbəblərə görə, cümlənin aktual üzvlənməsinin elementlərinin və mənfi cümlələrdə neqasiya dərəcəsinin qarşılıqlı təyin edilməsi probleminin vahid həlli hələ də mövcud deyil;

f) və, nəhayət, sabit predikativ konstruksiyalar-paremio-frazeoloji vahidlər fondunu təşkil edən vahidlərin strukturunda TİK fəaliyyətinin semantik-qrammatik xarakteri haqqında məsələ kifayət qədər kəskin şəkildə dayanır: TİK kvalifikasiyası, onun konstruktiv imkanları həm sərbəst sintaktik strukturlar daxilində, həm də paremioloji vahidlər sahəsində kifayət qədər düzgün olmazdı.

Tədqiqatımızın aktuallığının dərəcəsi yuxarıda göstərilən şərtlər və faktlarla müəyyən edilir. Paremio-frazeoloji vahidlər dəfələrlə linqvistik tədqiqatların obyektinə çevrilmişlər. Onlar bu gün

də müxtəlif – sırf linqvistik, koqnitiv, məntiqi-psixoloji aspektlərdə tədqiqatçıların marağını cəlb edirlər. Bununla yanaşı, bu və ya digər bazis qrammatik kateqoriyalı semantik-sintaktik strukturunda fəaliyyət kəsiyində qeyd olunan konstruksiyaların xüsusi monoqrafik tədqiqatı hələ də yoxdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti – təsdiq/inkar kateqoriyalı məkanda rus dilinin paremioloji və frazeoloji vahidlərinin semantik-struktur quruluşunun (strukturunun) qanunauyğunluqları, eləcə də bütövlükdə dil konstruksiyalarında frazeoloji cəhətdən sabit və sintaktik olaraq sərbəst olan frazeoloji strukturlarda qeyd edilmiş kateqoriyanın fəaliyyətinin sistemli uyğunluğuna dair məsələlərdir; rus dilinin frazeoloji cəhətdən sabit nominativ və predikativ vahidlərinin korpusu mənfəi cümlələr modeli üzrə qurulmuş və bu konstruksiyalarda mənfəi (neqativ) mənalardan təşkiləi vasitələri və üsulları sistemidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri rus dilinin paremio frazeoloji vahidlərində TİK-in fəaliyyət xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi, adı çəkilən strukturlarda neqasiyanın həyata keçirilməsinin tipik üsullarını və leksiko-qrammatik vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi, öyrənilən vahidlərdə bu və ya digər növ inkarın formalaşmasının məntiqi-qrammatik əsaslarının üzə çıxarılmasıdır.

- frazeoloji vahidlərin paremio üçün xarakterik olan və bu konstruksiyaları sintaktik olaraq sərbəst strukturlara qarşı qoyan eksplisit (açıq) və implisit (gizli) inkar formalaşmasında iştirak edən vasitələrin sisteminin müəyyən edilməsi;

- sonuncunun mümkün/qeyri-mümkünlüyü halında mononegasiya və polinegasiyanın prinsiplial sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- təhlil olunan vahidlərin sabit təkrarlanmasını dəstəkləyən struktur elementləri kompleksinin müəyyən edilməsi;

- inkarın predikativ (modaldan fərqli olaraq) funksional parametrlərinin əsaslandırılması;

- negasiyanın strukturunu əmələ gətirən funksiyalarının və mürəkkəb konstruksiyaların tərkibində sadə cümlələrin tipik olmayan modellərinin formalaşmasında onun rolunun açıqlanması.

Tədqiqat metodları. İşdə sistem təhlilinin bəzi müddələrinin cəlb edilməsi ilə homogen dillərin müşahidə və kompleks-çoxtərəfli təhlili metodu (cins-növ qarşılaşdırılması, sintaqmatik-paradiqmatik formaların aşkarlanması, birtərəkibli, ikitərəkibli feili və nominal konstruksiyaların qarşılaşdırılması komponentləri və s.) tətbiq edilir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Sadə cümlələrin (sintaktik olaraq sərbəst) və paremioloji konstruksiyaların kateqoriya mahiyyəti hər şeydə bir-birini əhatə etmir, buna görə də cümlə kateqoriyalarını (o cümlədən TİK) fərqli şəkildə öyrənilməlidir: bu kateqoriyaların sərbəst cümlə, frazeoloji predikativ struktur (FPS) və paremioloji konstruksiyalar səviyyəsində davranışı və xarakteri kifayət qədər fərqlənir.

- Predikativ kateqoriya olan TİK cümlənin ümumi qrammatik mənası (predikativliyi) ilə şərtlənir: xəbərin qarşısında yalnız inkar məna baxımından cümlələri inkar edir. İnkarın bütün digər təzahürləri cümlənin modal tərəfi ilə bağlıdır.

- Şəxsi, ikiqat və digər inkar formalarının bütün formaları cümlənin modal xarakteristikası ilə bağlıdır və buna görə də şəxsi cümlənin aktual üzvlənməsinin ifadəsinin tipik üsullarıdır.

- TİK-in hər iki tərəfi assersiya fonunda üst-üstə düşür, həm də prezumpsiyanın fonunda fərqlənir: nə təsdiq, nə də inkar tam olaraq müstəqil və özünü təmin edən məna strukturları sayılmır: təsdiq həmişə implisit mənfi fona əsaslanır (kölgə semantikasi) və əksinə, inkar həmişə müsbət fona malikdir; buna görə də cümlənin semantik strukturu vahid assertiv hadisənin hər iki tərəfinin birliyinin dialektikası nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir.

- Paremioloji vahidlərdə yalnız konstruktiv sintaksis vahidləri (modelləri), yəni öz struktur sxeminə malik olanlar təmsil olunur.

- Bəzi bağlayıcılar həm sadə, həm də mürəkkəb cümlənin strukturasiyasına spesifik təsir qabiliyyətini aşkar edir; belə ki, məsələn, bağlayıcı *ну* sadə cümlədə üç funksiyanı yerinə yetirir (inkar, həmin inkarın gücləndirilməsi və assertiv mövqenin əvəz edilməsi (adətən «нет»)), mürəkkəb cümlədə isə bu funksiyalardan başqa, həm də «ни..., ни» ikiqat bağlayıcının hissəsi kimi daxil olduğu mürəkkəb cümlədə, bu funksiyalara əlavə olaraq, həmçinin

hissənin strukturuna dair konfigurasiya tələblərinin funksiyasını yerinə yetirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki,

- tədqiqatda ilk dəfə olaraq paramio frazeoloji vahidlərdə xüsusi universal-dil kateqoriyasının rolu məsələsi qoyulur;

- inkarın məntiqi-qrammatik xüsusiyyəti cümlənin-predikativliyin ümumiləşdirilmiş-qrammatik əhəmiyyəti çərçivəsində əsaslandırılır.

- sintaktik nəzəriyyədə ilk dəfə olaraq ikili inkar (inkarın inkarı) və, ümumiyyətlə, inkarın bəzi qeyri-sistematik formalarını reallaşdırmayan predikativ konstruksiyalar aşkarlanır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ilk növbədə, inkar strukturunun frazeoloji vahidlərinin paramio prizmasında mübahisəli sintaksis məsələləri kompleksinin araşdırılması ilə bağlıdır. TİK-in predikativ xüsusiyyəti, onun paradiqmatik-sintaqmatik imkanları nəinki söz birləşməsi (nominativ) səviyyəsində, həm də predikativ frazeoloji vahidlər səviyyəsində, yalnız sadə paramioloji strukturlar səviyyəsində deyil, həm də onların mürəkkəb konstruksiyaları səviyyəsində irəli sürülür və dəstəklənir. Bu, xüsusilə TİK xətti ilə üzvə qarşı olmayan konstruksiyaların və onların ilkin morfoloji formalarında istifadə olunmayan söz birləşmələrinin materialında aşkar edilir; paramioloji vahidlərin və frazeoloji nominativ birləşmələrin sintaksisi üzrə xüsusi kurslarda onun tətbiqi imkanı ilə bağlıdır; çünki işdə qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra FV lüğətlərdə frazeoloji vahidlər üçün heç də səciyyəvi olmayan süni şəkildə “uzanmış” formalarda təqdim olunur, həmçinin leksikoqrafik praktikada frazeoloji vahidlərin təsdiq formasında verilməsi hallarına çox rast gəlinir və bu frazeoloji vahidlər üçün relevant deyil və əyani materiallara yalnız mənfə formalar daxil edilir; araşdırmamızın materialı frazeoloji formaların tərtibatında (istinad kitablarda) istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi BSU-nun Müasir rus dili kafedrasında müzakirə olunmuş, dissertasiyanın əsas müddəaları beynəlxalq konfranslarda, eləcə də xarici ölkələrdə və respublikamızda çap olunmuş elmi məcmuələrdə təqdim edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya girişdən, üç fəsildən, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 7 səhifə, 10475 işarə, I fəsil – 33 səhifə, 56164 işarə, II fəsil – 41 səhifə, 65607 işarə, III fəsil – 39 səhifə, 61744 işarə, Nəticə – 6 səhifə, 9935 işarə. Dissertasiyanın ümumi həcmi – 142 səhifə, 203925 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də seçilmiş mövzunun aktualıq dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyən edilir, elmi yenilik, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, eləcə də müdafiəyə çıxarılan müddəalar öz əksini tapır.

Dissertasiyanın birinci fəslində **“Elmdə TİK-in əsas aspektlərinin öyrənilməsinin qısa tarixi”** TİK-in qnoseoloji mahiyyətinin müxtəlif kvalifikasiya nəzəriyyələrinin tarixi təşəkkül tapması məsələlərinə baxılır. Sonuncu qədim dövrlərdən diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. O, öz elmi şərhini cümlənin məntiqi-qrammatik xüsusiyyəti həmin dil vahidinin “söz birləşməsi”nin zəruri quruluşuna və idrak vahidi ilə funksional birləşməsinə əsaslanaraq xarakterizə olunmağa başladığı vaxtdan almışdır (“...tamamlanmış bir fikri ifadə edən”). Bu “tamamlanmış fikrin” mahiyyəti dildənkənar gerçəkliyə dair cümlənin nəyi – vəziyyəti, əlamətləri, xüsusiyyətləri, faktların olub-olmaması və s. – ifadə etməsi çərçivəsində müəyyənləşdirilirdi. Hələ o zaman belə bir fikir formalaşmışdı ki, yuxarıda adları çəkilənlər fakt – real və ya qeyri-real hesab edilsin. Faktların reallıq/qeyri-reallığının dixotomiyasının (korrelyasiya) tanınması, təbii ki, onların dil tərtibatının xüsusi formalarının – təsdiq və ya inkar cümlələrin tanınmasına gətirib çıxardı.

Amma əgər təsdiq cümlələr yalnız bu və ya digər faktın mövcudluğunun göstəricisi olsaydı, inkar cümlələr, müvafiq olaraq,

onların mövcud olmamasının (qeyri-reallığının) ifadəsi olsaydı, onda, cümlə-ifadənin referent nisbətinin dərk edilməsi baxımından xüsusi problemlər yaranmazdı: bəzi cümlələr nəyinsə varlığının dil ifadəsi sayılardı (təsdiq, digərləri isə – onun yoxluğu).

Ancaq təsdiq/inkar kateqoriyası (TİK), fərz etdiyimiz kimi, bir çox tarixi nəzəri məktəblərin – konkret olaraq dil, məntiqi-fəlsəfi və digər elmi istiqamətlərin yaranmasına səbəb olan xüsusi çoxaspektliliyi ilə fərqlənir. Bu istiqamətlər üzrə inkarın qnoseoloji təbiəti ön plana çıxırdı və bu, karrelyativ “təsdiq kateqoriyası” olmadığı halda elmdə yaranmış “neqasiya kateqoriyası”nın terminoloji ifadəsidir.

TİK məkanında müxtəlif elmi məktəblərin və istiqamətlərin təşəkkülü tarixi, xüsusilə də “*neqasiya kateqoriyası*” V.N.Bondarenkonun əsərlərində kifayət qədər geniş işıqlandırılmışdır¹. Müəllif konsepsiyaların məntiqi əsaslarını nəzərdən keçirir: a) Qərbi Avropa alimlərinin (A.Meynonq, E.Gusserl, B.Rassel və b.) əsərlərində transformasiyaya məruz qalan “xüsusi inkar reallığının” nəzəriyyəsini tanıyan formal məntiq üzrə mütəxəssislərin anlayışında inkarı, b) “bu nəzəriyyədən fərqli reallıq konsepsiyası” (və ya “inkar başqa varlıq haqqında bilik kimi” konsepsiyası: “*Başqa biri özü-özlüyündə mövcud deyil, amma digərinə münasibətdə mövcuddur*”²).

Qeyd olunan əsərdə xüsusi yeri c) *mövcudluğun özü kimi obyektiv yoxluğun mənalara malik olduğunu* düşünən Aristotelin anlayışında inkar konsepsiyası tutur³. Bu əsasda Aristotel həm təsdiq, həm də inkar mülahizələri ilkin olaraq qəbul edir.

d) İnkarın başqa konsepsiyasını formal məntiqin məntiqi-psixoloji istiqamətinin nümayəndələri irəli sürürdülər (H.Ziqvart, V.Vundt və b.), adı çəkilən alimlər hesab edirlər ki, inkar yalnız mücərrəd düşüncə sistemlərində mövcuddur və bir qayda olaraq, bütövlükdə əvvəlki təsdiq tezisində-mühakimənin düzgün olmadığını

¹ Бондаренко, В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория / В.Н.Бондаренко. – Москва: Наука, – 1983. – 210 с.

² Бондаренко, В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория / В.Н.Бондаренко. – Москва: Наука, – 1983, – с. 10.

³ Бондаренко, В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория / В.Н.Бондаренко. – Москва: Наука, – 1983, – с.15.

(yanlışlığını) qeyd etmək baxımından istifadə olunur: başqa sözlə, inkar ikinci dərəcəli xarakter daşıyır – psixoloji yanlışlığın qarşısının alınmasına reaksiyadır.

Ümumiyyətlə, inkar konsepsiyalarının yaranma tarixinə ötəri nəzər saldıqda belə tarixən inkar (və ümumiyyətlə, TİK) məntiqi mülahizə çərçivəsində şərh edilmişdir: cümlə məntiqi mühakimənin bütün parametrləri üzrə bərabərləşdirilmişdir.

Bu şərhlərin səmərəsizliyi sonradan rus alimləri M.İ.Karinski, N.O.Loski, P.S.Popovun və b. əsərlərində aydın şəkildə göstərildi. Müəyyən dərəcədə bu alimlər TİK-in və neqasiyanın şərh prinsiplərini bütövlükdə linqvistik platformaya çevirməyi bacardılar.

M.İ.Karinskinin fikrincə, istənilən cümlə semantik bipar (ikiüzvlü) hesab edilməlidir, çünki o, *“bir tərəfdən, mövcudluğun (varlığın) konstant ideyasından, digər tərəfdən, mövcudluğu kimi təsdiq olunan dəyişən kəmiyyətdən ibarətdir”*⁴. Məntiqə görə “konstant mövcudluğu ideyası” mütləq yoxluq ideyasını nəzərdə tutur. Beləliklə, M.İ.Karinski tərəfindən inkarın ontoloji xüsusiyyəti məsələsinə vahid dil kateqoriyasının – TİK-in hər iki tərəfinin birliyi çərçivəsində həmin dil kateqoriyasının şərh edilməsi üçün müəyyən əsasların qoyulduğu təsdiq ilə sıx əlaqədə baxılır.

Bizim işimizdə F.İ.Buslayev, İ.İ.Davidov, Q.Paul, A.A.Şaxmatov, A.A.Potebnya və digər görkəmli dilçilər tərəfindən söylənilən TİK-in formal-qrammatik xüsusiyyəti haqqında fikirlər təhlil edilir.

TİK konsepsiyalarının işlənilib hazırlanma tarixi ilə tanışlıq belə nəticəyə gətirib çıxarır ki, TİK-in dərk edilməsinin sırf linqvistik konsepsiyası, bir qayda olaraq, bu kateqoriyanın strukturunun məntiqi komponentini əhatə edir, TİK – məntiqi-qrammatik kateqoriyadır: propozisiya semantika (dərin məna) səviyyəsində bu kateqoriya məntiqi semantikadan məhrum edilə bilməz. Bu baxımdan “məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi inkar” ifadəsi “məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi TİK”-ə korrekte edilməlidir.

Məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi inkarın öyrənilməsinə biz hətta bəzi müasir tədqiqatlarda müşahidə edirik. Belə ki, məsələn,

⁴ Каринский, М.И. Разногласия в школе нового Эмперизма / М.И.Каринский. – Москва, – 1914. – с. 65.

“Rus inkar cümləsi” (2013) kitabında E.V.Paduçeva xüsusi olaraq cümlənin inkar formasına əsaslanır və cümlənin-prezumpsiyanın implisit mənasına mütləq şəkildə əsaslanaraq inkarın orijinal semantik quruluşunu təqdim edir:

Ребенок еще не спит \approx Ребенок не спит (assersiya) \approx Ребенок должен был уже спать (prezumpsiya).

Ребенок еще не спит \approx ребенок спит (assersiya) \approx ребенок не должен спать (prezumpsiya)⁵.

Bizim fikrimizcə, bu cür trixotomik təsvir yalnız inkar strukturasiyasının nümayişi deyil, o, təsdiq və inkarın ayrılmaz əlaqəsi ilə bağlı həmsöhbətlərin assosiativ potensialına əsaslanır.

Bundan başqa, inkarın mənasının strukturasiyasının belə modeli idiomatlaşdırılmış predikativ konstruksiyaların baxılması səviyyəsində özünü doğrultmur.

Ona görə də bizim işimizdə “Rus qrammatikası”nda təqdim olunan inkar konsepsiyasına bir qədər üstünlük veririk⁶.

Bu kapital əsərin müəllifləri aşağıdakılara əsaslanırlar: 1. Təsdiq/inkar vahid kateqoriya tərəflərin ayrılmaz birliyi; 2. TİK-in predikativ kvalifikasiyasının prinsipiallığı; 3. İnkarın zəruriliyinin/fakültativliyinin vahid meyarı əsasında inkar cümlələri təsnifləşdirmək zərurəti; 4. Cümlələrin ümuminkar və qismənkar qruplara bölünməsinin qanunauyğunluqları.

Fəslin sonunda TİK-in xüsusiyyətinin qeyd olunan müxtəlif şərhini nəzərə alaraq, materialın gələcəkdə təhlili və təsnifləşdirilməsi üçün aşağıdakı ilkin nəzəri prinsiplərimizi təqdim edirik:

1. Bizim fikrimizcə, mübahisəli müddəaların əsas kütləsi konkret dil materialına açıq-aşkar qeyri-differensial yanaşmadan (həm məntiqçilərin, həm də dilçilərin) irəli gəlir: TİK-in məntiqi-qrammatik mahiyyətinin təsnifləşdirilməsi zamanı paremio-frazeoloji fondun predikativ strukturları ilə sadə, sintaqmatik-paradiqmatik sərbəst predikativ vahidlərin qeyri-identikliyi, referent nisbəti və

⁵ Падучева, Е.В. Русское отрицательное предложение // – Москва: Языки славянской культуры, – 2013. – с. 241.

⁶ Шведова, Н.Ю. Русская грамматика /Н.Ю.Шведова. – Москва: Наука, т. II. – 1980. – с. 402-421.

semantik strukturların obyektiv amili nəzərə alınmır. *Aksiomatik xarakterli*⁷ aforistik konstruksiyalarda TİK-i tədqiq edən İ.N.Həmidovun fikrincə, predikativ vahidlərdə TİK-in dil mahiyyəti a) На суд потомства явка не обязательна (aforizm); b) А люди так и не замечали маралов (Ç.Айтматов; sadə, sərbəst cümlə); c) Под лежащий камень и вода не течет (atalar sözü); ç) Там еще конь не валялся (frazeologiya) semantik abstraksiya, semantik ümumiləşdirmə dərəcələri baxımından bu strukturların xüsusiyyətlərini nəzərə almadan ümumi halda təsnifləşdirilə bilməz.

2. TİK-in xarakterinin və mexanizminin müxtəliflik şərhı ilə bağlı növbəti vacib məqam onun predikativ və ya sırf modal mənsubiyyəti məsələsidir. Biz növbəti mərhələlərdə də “Rus qrammatikası”nın müəlliflərinin ardınca TİK-in predikativ kateqoriyalı mahiyyəti haqqında fikirdəyik. Bizim üçün bu amillər a) rus cümləsinin mütləq verbosentrikliyi, b) cümlə strukturunda “да/нет morfeminin” mütləq iştirakı, c) rus cümləsinin xəbərli birlikdə inkar (“ümuminkar”) olması faktının şübhəsizliyi, xüsusi inkar “ifadənin ümumi təsdiq mənasını sarsıtmır” (A.M.Peşkovski).

3. Biz bu halda ona əsaslanırıq ki, əgər tərəflərin mütləq birliyi çərçivəsində dil kateqoriyasını – vahid kateqoriyanı formalaşdıran tərəflərin oppozisiyası daxilində tanıyırsaq, “inkar kateqoriyası”nın terminoloji ifadəsi o qədər də düzgün hesab edilməməlidir: tək kateqoriyalı korrelyasiya üzvlərindən birinin – yalnız inkarın xüsusi qrammatik kateqoriya rəqinə qaldırılması məntiqli deyil, halbuki mövcud mənbələrdən heç birində “təsdiq kateqoriya” nisbətində rast gəlinmir. İnkara üstünlük vermək xüsusi bir kateqoriya feilin bitməmiş tərzinin formasını qəbul edilmiş kimi görünür, və bitmiş tərz formaları feilin tək bir kateqoriyası çərçivəsində belə hesab edilməmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar “inkar kateqoriyası” ifadəsinin istifadəsini, inkarın dil ifadə vasitələri və metodlarının bütöv bir kompleksinə malik olması və təsdiqin (pozitiv mənanın) bu ifadə vasitələri ilə müşayiət edilməməsi ilə əsaslandırırırlar.

⁷ Гамидов, И.Г. Философия грамматики паремии фразеологических единиц / И.Г.Гамидов. – Баку: Мутарджим, – 2017. – с. 91-116.

Lakin biz başqa məntiqi qəbul edirik: əgər inkar fikirlər maddi şəkildə markalanıbsa və bu markalanma onların dil reallığının sübutu kimi xidmət edirsə, təsdiq cümlələrdə markalanma vasitəsi kimi bu vəsaitin olmaması fakt kimi çıxış edir, yəni təsdiq ifadəsinin amili N. A.Panina tərəfindən “*yoxluğun olması*”⁸ kimi ifadə edilir ki, bu da mövqelərdə mütləqdir.

Yuxarıda deyilənləri və bir sıra digər müvafiq amilləri nəzərə alaraq, biz dissertasiya işinin növbəti fəsilələrində frazeoloji vahidlər və paremioloji vahidlərdə TİK-i ayrıca nəzərdən keçirməyi qərara aldıq.

*Birinci fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*⁹

İşin ikinci fəslə **“Frazeoloji vahidlərdə TİK-in konstruktiv-semantik funksiyaları”** frazeoloji konstruksiyalar məkanında qeyd olunan kateqoriyanın funksional amilinin təhlilindən bəhs edir. Ayrı-ayrı paraqraflar neqasiyaya həsr olunmuşdur: a) ismi frazeologizmlərdə (не ахти какой; не велика важность; не больше, не меньше; черту не брат; без сучка и задоринки; не без греха, ничего подобного və s.); b) feili frazeologizmlərdə (время не терпит; не плясать под дудку; не брать в толк; рылом не вышел; не вставлять палки в колеса; не брать в голову; не верить своим глазам; откуда ни возьмись; света не взвидеть və s.); c) predikativ quruluşlu frazeologizmlərdə (PQFV) (башка не варит; конь еще не валялся; кот наплакал; краше в гроб кладут; губа не дура; игра не стоит свеч; овчинка выделки не стоит və s.).

⁸ Панина, Н.А. Имплицитность языкового выражения и её типы // Значение и смысл речевых образований. – Калинин: КГУ, – 1979. – с. 48-49.

⁹ Гашими, А.Т. Источники теоретических разногласий относительно категории утверждения-отрицания и некоторые принципы их преодоления // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2020. №1, – s. 283-289.; Категория утверждения/отрицания в лингвистических учениях // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2020. №1(113), – s. 146-151.; Трактовка категории утверждения (отрицания) в лингвистических учениях // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXIII Respublika elmi konfransın materialları, – Bakı: – 03-04 dekabr, – 2019, – s. 182-184.

İsmi frazeologizmlərdə neqasiyanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, a) neqativ «нет» sözünün onlarda iştirakı istisna edilir: «нет» şəxssiz-predikativ söz kimi istənilən kombinasiyanı predikativ, cümlə vahidi səviyyəsinə çevirir; b) ismi FV-də ikiqat inkar yaranmır ki, bununla da predikat-xəbər statusu sübut edilir; onsuz da bu strukturlar üçün gücləndirilmiş (kumulyativ) inkar relevantdir (не б, не м, не в сторону; ничего подобного və s.); c) yuxarıda qeyd olunan neqasiyanın ifadə vasitələrinin funksiyaları fərqlidir. Məsələn, «без» sözü bir qayda olaraq, frazeologizmlərin (без зазрения совести=не стыдясь никого и ничего) neqativ-zərflik mənasının yaradılması rolunda çıxış edir, və «без...» prefiksi nəyinsə subyektiv-yoxluq qiymətləndirilməsinin oksilogiyası üçün müəyyən edilir: безталанная головушка, бездонная бочка və s.

Mənfi ədat «ни» (ни..., ни...) frazeoloji vahidlərdə, hesab edildiyi kimi, iki funksiya deyil, üç obyektiv təqdim edilmiş funksiya yerinə yetirir – inkar, bu inkarın gücləndirilməsi və zənn etdiyimiz kimi, assersiyanın semantik sahəsində predikat-xəbərin neytrallaşdırılması funksiyası; bu son funksiyaya görə, bu predikatlar-xəbərlər adətən eliminasiya olunur (düşür): не было ни слуху, ни духу=нет ни слуху, ни духу= ни слуху, ни духу (müqayisə: ни богу свечка, ни черту кочерга, ни к селу, ни к городу və s.).

Bu paraqrafın sonunda ismi FV-də inkarın xüsusiyyətinin daha dərindən öyrənilməsinin zəruriliyi vurğulanır, çünki sonuncular arasında konstruksiyaların iki qrupu aydın fərqlənir:

1. Təsdiq korrelyatların olduğu ismi inkar FV-lər (не без греха-без греха-безгрешный; черту не брат-черту брат; не в своей тарелке-в своей тарелке və s.).

2. Təsdiq korrelyatların olmadığı ismi inkar FV-lər (не в коня корм; ни беса лысого; ни гласа, ни воздыхания və s.).

Feili frazeologizmlərdə inkara (ümumilikdə TİK) gəldikdə, sonuncular bir qədər fərqli xarakter daşıyır. Əgər TİK ismi FV-də sıfır paradigma daxilində sırf modal xarakter daşıyırsa («ни..., ни...» konstruksiyalarından başqa), onda feili frazeologizmlərdə predikativliyin aydın izi görünür. Bu feilin şəxsi forması ilə FV-də xüsusilə nəzərə çağırır: ...пляшет под чужую дудку – не пляши

под чужую дудку (orijinal, infinitive formanın olduğu halda, neqativdə olduğu kimi) («не плясать под чужую дудку» və «плясать под чужую дудку»). Bu qrup potensial paradiqmatik sistemlə seçilir. Lakin başqa bir qrup FV-də vardır. Bu da korrelyativin müsbət formasına imkan vermir: «рылом не вышел» – «рылом вышел» (?). Burada, görünür, bu birləşmənin yüksək dərəcəli frazeologizmləşmə mexanizmi məhz şəxsi feil şəklində işlənir («рылом не выйти» infinitive forması real deyil). Bu FV mənfə forma ilə korrelyasiya olmayan təsdiq formada da var: «... был да сплыл», «весь вышел» və s., paradiqmada orijinal, infinitiv formada yoxdur (быть да всплыть; весь выйти (?)).

Feili FV-nin daha bir xüsusiyyətini qeyd etmək lazımdır: geniş paradiqmatik sıra olsa belə, ümumi/xüsusi inkar oppozitiv sistemə daxil olmur və yalnız ümumi inkar əsasında fəaliyyət göstərir (не вставлять палки в колеса-вставлять...; не вставляй ...; не следует вставлять... və s.). Bu konstruksiyalar üçün çoxsaylı (ikiqat) inkarların da əhəmiyyəti yoxdur. Feili frazeoloji vahidin kontekstual genişlənməsi ilə inkarın güclənməsi halları mümkündür, lakin bu quruluşlarda inkarı gücləndirən element, frazeoloji vahid quruluşuna daxil olmayan və frazeoloji vahid quruluşunun elementi olmayan fakültətivdir:

Дай бог только, чтобы князь Кутузов ... взял действительную власть и не позволил бы *никому* вставлять себе палки в колеса (Л.Толстой. «Война и Мир». т. I, гл. 14).

Feili FV-nin təsdiq/inkar korrelyasiya sırasına potensial daxil olub/olmaması hesab etdiyimiz kimi, bütün konstruksiyanın frazeoloji dərəcəsi və feili sözün frazeoloji semantikasının zəifləməsi dərəcəsi asılıdır. Başqa sözlə, əgər feili söz FE strukturunda konkret mənasını öz dominant rolunu saxlayırsa, onda sonuncu həm təsdiq, həm də inkar formaya malikdir (*вертеться перед глазами/не вертеться перед глазами*); feili söz zəifləmiş kateqorial mənada çıxış edirsə, bu feillə əlaqəli FV bir sıraya daxil edilmir və orijinal infinitiv formaya malik deyildir: вертится на языке – вертеться на языке (?) – не вертится на языке (?); не взвидеть света – взвидеть свет (?); не вертится на кончике языка (?) və s.

Cümlə quruluşunun frazeoloji konstruksiyaları qrupunda (CQFV) nominativ FV ilə ümumi və ya spesifik bəzi qanunauyğunluqlar müəyyən edilir.

Bizim müşahidələrimiz belə hesab etməyə imkan verir ki, CQFV-də TİK-in fəaliyyət qanunauyğunluqları qeyd olunan kateqoriyanın CQFV-in ifadə etdiyi cümlə növü ilə əlaqəsində axtarılmamalıdır. Bu əlaqə semantik parametrlər sistemində, bu və ya digər dil vahidinin CQFV ekvivalentliyinin əlaməti əsasında axtarılmalıdır:

a) sözə ekvivalent olan CQFV (краше в гроб кладут = исхудавший, бледный);

b) söz birləşməsinə ekvivalent olan CQFV (кот заплакал = очень мало, ничтожно мало; куры не клюют очень много);

c) cümləyə ekvivalent olan CQFV (конь еще не валялся – никакая работа (ничего) еще не сделано).

Stratifikasiyanın bu üsulu CQFV-in bu və ya digər nümunəsinin təsdiq/inkar korrelyasiyasına daxil olub/olmaması, ümumi/xüsusi inkar sisteminə daxil olub/olmaması (nadir istisnalarla onlar ümuminkar olur), eləcə də burada istisna olunan bölünən, ikiqat inkar sistemində iştirak üçün kifayət qədər obyektiv xarakterizə etməyə və mübahisə etməyə imkan verir: (куда глаза глядят ≠ куда глаза не глядят (?)) или Куда Макар телят не гонял ≠ Куда Макар телят гонял (?); Игра не стоит свеч = Игра стоит свеч və s.).

Deyənlər öz maddi təsdiqini onunla alır ki, a) bir çox CQFV mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların nadir formalarıdır, bütün mürəkkəb konstruksiyanın frazeoloji mənası ifadəsinin funksional “vəzifəsi” olan hissələrdir: Губа не дура (Губа не дура, язык не лопатка: знают, где горько, а где сладко; Денег куры не клюют (Денег куры не клюют и собаки не едят; Не поминай лихом (...а добром – как хочешь и др.); b) CQFV sahəsində, demək olar ki, təktərkipli və ikitərkipli rus cümlələrinin bütün modelləri təqdim olunur ki, bu da CQFV-in TİK-in sistemli münasibətlərində iştirak etmək imkanlarına dəlalət edir. İnkər strukturlu CQFV inkarın əsas növlərini – ümumi və xüsusi növlərini “təkrarlayır”, baxmayaraq ki, sonuncunun CQFV-də fəaliyyəti modelin yayılması ilə bağlıdır: изба не бранью рубится, душа не на месте, не с той ноги встал, не к

ночи будь помянуто və s. (bu nümunələr CQFV sahəsində kiçik qrupu təşkil edir).

Nəticə etibarilə, bu konstruksiyalardakı xüsusi inkar həmin frazeoloji vahidlərin hələ də sərbəst cümlə quruluşlarla bəzi canlı əlaqələri olduğunu, rus cümləsinin tipologiyasında xüsusi və ümumi inkarın sistematik əlaqələrini göstərir.

Bizim işdə xüsusi yer CQFV model tiplərində TİK nəzərdən keçirilir: müəyyən-şəxsi, ümumiləşdirilmiş-şəxsi, qeyri-müəyyən-şəxsi və şəxssiz.

Beləliklə, feili FV-də inkar xüsusi bir rol oynayır: o, sözügedən vahidlərdə konsentrat (birləşmə) kimi işlənərək, inkar və gizli predikativlik rolunda çıxış edir. Feili FV nəinki «нет» sözünün, həm də onun yarımfunksional substitutlarının predikativ yüklənməsini bir daha nümayiş etdirir – «не» ədatı və xüsusilə «ни..., ни...».

İkinci fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.¹⁰

Üçüncü fəsildə **“Parameoloji vahidlərdə təsdiq/inkar kateqoriyasının və inkar vasitələrinin rolu”** TİK-in paremioloji vahidlərdə fəaliyyəti təhlil olunur.

Birinci paraqrafta söhbət atalar sözlərinin və zərb-məsəllərin linqvistik öyrənilməsinin əsas aspektlərindən, Q.L.Permyakov, A.Dandis, Y.Levin, L.B.Savinkova və s. kimi məşhur paremioloqların fundamental əsərlərindən gedir.

Qeyd olunan vahidlərin linqvokoqnitiv statusu xüsusi qeyd edilir – koqnitiv linqvistikada paremioloji vahidlər qeyd-şərtsiz milli dünyagörüşü və dünya qavrayışının modeli kimi təsnif edilir: paremioloji vahidlər yalnız antroposentrikdir və etno-psixoloji

¹⁰ Гашими, А.Т. Категория утверждения/отрицания в фразеологических единицах предикативного строения // – Украина: Всеіи Записки Таврійського Національного Університету імені В.І.Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика, – 2021. №2, – с. 89-94.; Отрицание в глагольных фразеологических единицах // – Баки: Баки Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2022. №3, – s.71-76.; Negation in phraseological units of the predicative structure of the generalized personal structure // Interdisciplinary research: Scientific Horizons and Perspectives. III International Scientific and Theoretical Conference. – Vilnius: – 6 May, 2022. – p. 40-42.

cəhətdən başqa dil vahidində olmadığı kimi yüklənib. Bu mənada TİK paremiya vahidlərdə xüsusi koqnitiv yük daşıyır.

Deyilənləri şərh edək: prinsip etibarilə, əgər atalar sözlərinin, zərb-məsəllərin ifadəli (analitik) təfəkkürün əlamətləri olduğunu nəzərə alsaq, onda demək olar ki, inkar bildirən atalar sözlərinin, kəlamların böyük sayını təsdiq konstruksiyalarda ifadə etmək olar: Без огня дыма нет = (Нет дыма без огня) = Где дым, там и огонь; Наличие дыма говорит о наличии огня; Если есть дым, стало быть, есть и огонь və s.

Və yalnız «Нет дыма без огня» ... inkar formalarının dilində bağlanma səbəbləri ... və onların koqnitiv gücü haqqında suala M.A.Çerkasski cavab verir: “... hər bir paremiya faktiki informasiyadan başqa, həmçinin qiymətləndirmə – etik informasiyanı özündə əks etdirir. Səciyyəvi haldır ki, əksər paremiyalarda “pis” situasiyalar bu və ya digər şəkildə şərh olunur. Görünür, etik normaların rolu əsasən sosial “səs-küylərin” korreksiyasına keçir və buna görə də normalar özləri xüsusi olaraq müsbət göstərişləri deyil, qadağaları (müq. et: библейские «не убий», «не укради») təmsil edirlər”¹¹.

Ümumiyyətlə, M.A.Çerkasskinin fikirləri ilə razılaşaraq qeyd edə bilərik ki, mənfi strukturun paremiyasının heç də hamısı “qadağan” və ya nəsihətəməlik konseptinin çərçivəsinə sığmır. Sonuncular «Не умеешь шить, так и не пори», «Не руби дерево не по себе» və s. kimi vahidlər üçün xarakterikdir. «Бодливой короле бог рог не дает», «Нет греха бодливому сломать рога» vahidlərin semantik strukturunda isə, göründüyü kimi, başqa koqnitiv yük, başqa fəlsəfə – ədalətin və icazənin (izin) konstataşiyası var.

Deməli, inkarın (mənfi formanın) gücü yalnız hansısa etik normalarda və onların korreksiyasında deyil, həm də ondadır ki, a) inkar formal olaraq həmişə (implisitdən başqa) dilin bir neçə vasitəsi ilə ifadə olunur; onların mövcudluğu assosiativ yaddaşda və insanın görmə-əşitmə mexanizmində müəyyən iz qoyur (ifadə olunmuş qadağa daha yaxşı xatırlanır). Bu, Orta əsr insanının şüuruna təsir

¹¹ Черкасский, М.А. Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы // – Москва: Паремнологический сборник, – 1978. – с. 38.

etməyin aktual üsullarından biri olmuşdur; b) təsdiq forma bu mənada zəif koqnitiv sistem kimi görünür: ведь запретный/qadağan olunmuş (a не дозволенный/icazə verilməmiş) плод сладок; c) buna görə də inkar insanın koqnitiv-idrak sistemində güclü motor stimulu təmsil edir; belə ki, «шило в мешке не утаишь» atalar sözü bütün dillərdə ibrətli hekayəyə çevrilmişdir, «Шило в мешке всегда скажется» forması isə heç kimə məlum deyil.

Müxtəlif struktur tipli atalar sözləri və zərb-məsəllər – sadə, mürəkkəb – ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir.

Sadə atalar sözü konstruksiyalar sistemində ən geniş tətbiq şəxssiz-predikativ «нет» sözünə aiddir: На правду нет суда; На деньгах нет танги (necə qazanıldığı məlum deyil); без терпенья не спасенья və s.

Müşahidələr göstərir ki, inkar paremiokonstruksiyalar sinonimiyanın bütün kompleksini – inkarın üslub formalarını təmsil edir. Bu formalar üçün baza hələ də şəxssiz-predikativ «нет» sözüdür. Bu söz istənilən halda inkar ifadəsinin bütün digər formaları ilə bağlıdır, o paradigmatik substitutlarda (нет, не было, не будет), və ya onun leksikasında-morfoloji substitutlarında (ни..., нет; ни..., ни...; нельзя və s.) təqdim olunur: Правда суда не боится; Правда не судима; На правду суда нет; На правду нет и суда; Правда в огне не горит ... və s.

Şəxssiz-predikativ «нет» və «нельзя» sözlərinin konstruktiv imkanları həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrdə özünü göstərir. (На язык нет пошрины; У ленивой пряжи и про себя нет рубахи // Когда нет семьи, так и дома нет; Как нет в улье матки, так и нет порядку; (Дороги твои сорок соболей), а на правду и цены нет).

Həm adi cümlələrdə, həm də paremioloji birləşmələrdə sadə modelin tərkibində iki şəxssiz «нет» və «нельзя» sözlərinin eyni zamanda bir yerdə işlənməsi yolverilməzdir. Bu predikativ sözlərin hər biri inkarın gücləndirilməsi formaları ilə uzlaşa bilər (вовсе нельзя; никак нет, нет ни где, нет совсем). Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ikiqat inkar ilə atalar sözü konstruksiyaları yoxdur: strukturun hər hansı bir mürəkkəb paremioloji vahidləri ikiqat inkar modelini qəbul etmir. Bunun səbəbini biz belə qeyd edə bilərik.

İkiqat inkar fərdi nitqin bir qədər şərti ritorik-üslubi arsenalını, xüsusi fiqurunu təmsil edir. Assersiyanın bu üsulu dilin konseptual-obrazlı sisteminin, analitik təfəkkür vahidlərinin quruluşunun sabit qanunlarının qüvvədə olduğu paremioloji vahidlərinin strukturu üçün səciyyəvi deyil. Buraya fərdi-müəllif üslubunun qanunları aid edilmir.

Mənfi ədatlar «не» paremio konstruksiyaların aşağıdakı növ modelləşdirmə vasitələrinə daxil edilir: a) indiki və gələcək zamanların formasında feili xəbər ilə birlikdə: *К нашему берегу не привалит хорошее дерево; Счастье легко на помине не бывает* və s. b) mürəkkəb xəbərin isim hissəsi ilə birlikdə: *Про нужду закон не писан; Бедность не порог; Запас мешку не порча* və s.; c) xəbərin imperativ forması ilə birlikdə: *С богатым не тягайся; От сумы до от тюрьмы не отрекайся.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, bu konstruksiyalarda öz əksini tapan xəbərin zaman formaları indiki və gələcək üçün ciddi şəkildə göstərilmişdir. Hər iki forma şəxs kateqoriyasının ümumiləşdirilməsi (pansubektivlik) və panlokallılıq (ümumiləşdirilmiş yer) fonunda həyata keçirilən panxronizm (ümumi vaxt) semantikasının ifadəsidir. Lakin, ümumiləşdirilmiş neqasiyanın bu cür vəziyyətdə xəbərin dominant forması indiki zaman forması – ümumiləşdirilmiş semantikanın əsas bazasıdır.

Paremiyada «ни..., ни» inkarının fəaliyyəti aşağıdakı modellər çərçivəsində reallaşır: a) isim ilə birlikdə: *Ни рыба, ни мясо, ни кофтан, ни ряса; Ни к городу, ни к селу* və s.; bu konstruksiyalarda qeyd olunan birləşmələr (ни + isim.) leksik əlavələr və şərhlərdə özünün frazeologizmləşmiş semantikasını üçün zəruri olmayan orijinal şəxssiz-predikativ sözlərin rolunda çıxış edir b) feil (əlavə) xəbər ilə müşayiət olunan isim ilə birlikdə: *Ни в затычки, ни в подтычки не годится; Ни от камня плода, ни от вора добра не дождешься* və s. c) infinitiv ilə birlikdə: *Не дать, не взять, не продать* (yəni, qeyri-mümkün); d) inkar aktualaşdırılmış element və xəbərin inkar ismi hissəsi ilə birlikdə: *Ни себе не гож, ни людям не пригож.*

Bütün nümunələrdə, qeyd olunan inkar vasitələri müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir – yalnız gücləndirici funksiya (B bloku),

gücləndirici və inkar (*D* bloku) və bu iki funksiyayı predikatın neytrallaşdırılması funksiyası ilə birləşdirmək (*A* və *C* blokları).

Nəticədə «ни..., ни» semantika-sintaktik funksiyalar differensial olaraq nəzərdən keçirilməlidir və inkarın bu vasitəsi ümumi olaraq qiymətləndirilməməlidir.

İşdə xüsusi inkar deyilən paremiya vahidlərinin fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilir.

Sintaktik nəzəriyyədə xüsusi inkar bir qayda olaraq, fikrin aktual üzvlənməsi nöqtəyi-nəzərindən səciyyəlidir. Paremioloji vahidlərin tətbiqi baxımdan bu fikir bir qədər doğru görünür: birincisi, atalar sözləri konstruksiyaları üçün aktual üzvlənmə relevant deyil, çünki o, (onun reallaşdırılması forması) paremiyalarda ayırmama, struktur elementinin rema kimi ayrılması vasitəsi kimi (adi cümlələrdəki kimi) çıxış edir, əksinə, bir-biri ilə əlaqəli olan «не..., а ...» bağlayıcı vasitələr ilə paremiyanın strukturunun elementlərinin qarşı-qarşıya qoyulmasının gücləndirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir (Изба красна не углами, а пирогами); ikincisi, paremetrlərdə elementlərin bu cür bağlılığı “birdəfəlikdir”, daimidir, çünki atalar sözünün bütün konstruksiyası frazeoloji cəhətdən sabitdir və “aktuallaşma”nın başqa bir formasına icazə vermir: «*Не изба красна пирогами; не изба красна углами*» məna və semantik tərtibata görə normativ deyil. Sintaktik və məntiqi-semantik hal kimi aktual üzvlənməyə gəldikdə isə, o, sərbəst cümlələrdə “sürüşkən horizontal” üzrə fəaliyyət göstərir və istənilən struktur elementin ayrılmasına imkan verən hər hansı fikir elementinə təhkim olunmur.

Beləliklə, qeyd olunan struktur roldan başqa, paremioloji vahidlərdə xüsusi inkar mənalının təsnifatlaşdırılması strategiyası baxımından qiymətləndirici-ekspressiv funksiyayı da yerinə yetirir. Aydın ki, «Все совершается в мире не нашем умом» və ya «Все совершается Божьим судом» konstruksiyalar ayrı-ayrılıqda elə bir poetik-estetik qüvvəyə malik deyil. Bu isə «*Не нашим умом, а Божьим судом все совершается*» vahidinə aiddir. Gördüyünüz kimi, ikinci halda qeyd olunan aksioloji strategiya ziddiyyətlərin dialektik birliyi dərəcəsinə qaldırılır: *С печали не мрут, а сохнут*.

İnkar quruluşa malik «не ..., а ...» birləşmələr ümumi konstruksiyanın (Воры не родом ведутся, а кого бес свяжет və s.)

tez-tez nadir hallarda, yəni, xüsusi inkar formada istifadə olunan genetik ikixüsusiyyətliliyi təklif edir: не от добра дерево листья роняет (а от злой осени); Богатый не золото ест, (а бедный не камень гложит); Белый свет не клином сошелся, (а ...) və s.

Fəslin son paraqrafında mürəkkəb strukturun paremiyalarında TİK-in fəaliyyəti məsələləri nəzərdən keçirilir. Materialın təhlili obyektiv olaraq belə bir nəticəyə gətirib çıxarır: mürəkkəb paremio-konstruksiyaların sintaktik-semantik qurulunda iştirak edən inkar üsullarının və vasitələrinin bütün sistemi adi cümlələr fondunda yer alır. Amma bu vasitələrin bütün sistemi adi mürəkkəb cümlələr üçün səciyyəvi deyil, paremioloji konstruksiyalarda təqdim edilmişdir. Bu isə onu göstərir ki, paremioloji konstruksiyalarda ümumi mürəkkəb konstruksiyanın frazeologizimləşdirilməsində rolun inkarın ifadə vasitələri iştirak edir. Belə ki, buraya ilk növbədə mənfə bəliyə bilən «не..., не...», «ни..., ни...», «нет..., нет...» vahidlər daxildir.

*Üçüncü fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb.*¹²

Dissertasiyanın sonunda paremioloji vahidlərdə inkarı əks etdirən vasitələrin sistemləşdirilməsi üzrə görülən işlərin ümumi **nəticələri** verilmişdir.

“Nəticə”də qeyd edilir ki, frazeoloji vahidlər kimi predikativ quruluşlu frazeogizmlər paremiofrazeoloji vahidlərin ümumi sisteminə uyğundur. Bu onunla izah edilir ki, birincisi, onlar frazeoloji vahidlərin bütün xassələrinə malikdir, ikincisi, predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər izomorfizm səviyyəsində sərbəst cümlələrin tipologiyası ilə sistemli əlaqələri ortaya qoyur: onlar konstruktiv sintaksisin həm ikitərəkibli, həm də təkterəkibli cümlələrinin bütün modellərini təqdim edir, adlıq, genitiv və məsdər

¹² Гашими, А.Т. Отрицание в пословицах, построенных по модели простого предложения // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2022. №2, – s.93-100.; Частное отрицание в паремииоконструкциях // Bakı Slavyan Universitetinin 75-illiyinə həsr olunmuş “Türk dünyası: geosiyasət və mədəni reallıqlar” Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: – 8 dekabr, 2021, – s.27-31.; К вопросу о конструкции утверждения/ отрицания в русском языке // «Advances in Science and Technology» LVII Международная научно-практическая конференция, – Россия: Москва, – 15 декабря, – 2023, – с. 262-264.

cümlələr modelinə uyğun qurulmur. Bu bir daha sübut edir ki, adlıq, genitiv və məsdər adlandırılan təktərkibli cümlələr konstruktiv sintaksisin müstəqil modelləri deyil, çox güman ki, kommunikativ sintaksisin tam hüquqlu iki və ya təktərkibli ifadələrinin rematik elementləridir.

Bu tədqiqat işində inkar konstruksiya statusunda təhlil edilən paremioloji vahidlərə gəlincə, artıq təhlil zamanı gördüyümüz kimi, onların kateqoriya-semantik xüsusiyyətləri adi cümlələrin qeyd olunan xassələrini təkrarlamır. Təsdiq/inkar kateqoriyasının paremiokonstruksiyalarda işlənməsi onu deməyə əsas verir ki, frazeoloji strukturlarda şəxs, zaman, məkan və modallığın qrammatik kateqoriyalarının ümumiləşmə dərəcəsi sintaktik cəhətdən sərbəst (adi) cümlələrdə semantik quruluşun ümumiləşmə dərəcəsini xeyli üstələyir. Buna görə də, onlar adi cümlələrin tipoloji sistemində təmsil olunmamalıdır: onların adi cümlələrin modelləri ilə omonimlik təşkil edən öz model tipologiyası var. Bu fikri aydınlaşdırmaq üçün təsnifat modellərindən bir fakt, məsələn, təktərkibli cümlələr kifayət edəcəkdir. Sonuncuların demək olar ki, bütün təsnifatlarında ümumiləşdirilmiş şəxsi konstruksiyalar istisna olmaqla, illüstrativ material kimi adi cümlə modelləri sistemindən nümunələr istifadə olunur. Aydın olmayan səbəblərdən bu tip təktərkibli cümlələri göstərmək üçün atalar sözü vahidlərinə istinad edilir. Burada atalar sözü konstruksiyalarında şəxs kateqoriyası deyil, həm də digər – zaman, məkan və modallıq kateqoriyaların ümumiləşdirilməsinə diqqət yetirilmir. Bu məntiqə görə, bu cümlələri ümumiləşmiş zaman və ya ümumiləşmiş məkan mənalı konstruksiyalar kimi təsnif etmək olar.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Трактовка категории утверждения (отрицания) в лингвистических учениях // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXIII Respublika elmi konfransı materialları, – Bakı: – 03-04 dekabr, – 2019, – s. 182-184.
2. Источники теоретических разногласий относительно категории утверждения-отрицания и некоторые принципы

- их преодоления // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2020. №1, – s. 283-289.
3. Категория утверждения/отрицания в лингвистических учениях // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2020. №1(113), – s. 146-151.
 4. Категория утверждения/отрицания в фразеологических единицах предикативного строения // – Украина: Всеі Записки Таврійського Національного Університету імені В.І.Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика, – 2021. №2, – с. 89-94.
 5. Частное отрицание в паремиоконструкциях // Bakı Slavyan "Universitetinin 75-illiyinə həsr olunmuş "Türk dünyası: geosiyasət və mədəni reallıqlar" Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: – 8 dekabr, 2021, – s.27-31.
 6. Отрицание в пословицах, построенных по модели простого предложения // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2022. №2, – s.93-100.
 7. Отрицание в глагольных фразеологических единицах // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2022. №3, – s.71-76.
 8. Negation in phraseological units of the predicative structure of the generalized personal structure // Interdisciplinary research: Scientific Horizons and Perspectives. III International Scientific and Theoretical Conference. – Vilnius: – 6 may, 2022. – s. 40-42.
 9. К вопросу о конструкции утверждения/ отрицания в русском языке // «Advances in Science and Technology» LVII Международная научно-практическая конференция, – Россия: Москва, – 15 декабря, – 2023, – с. 262-264.
 10. КУО и средства отрицания в паремиоконструкциях сложной модели // – Москва: Русский язык за рубежом, Международный аспирантский вестник, – 2023. №4, – с. 57-61.

Dissertasiyanın müdafiəsi 27 dekabr 2024-cü il tarixində saat 15:00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 25 noyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.10.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 38908 işarə

Tiraj: 30 nüsxə